

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր

ԵՂԵՌՆԻ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐԸ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1913 թ. Կ. Պոպուև, Դանիել Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» ժողովածուին նվիրված գրական ասուլիսում, խոսելով գրական նոր սերնդի մասին, Գրիգոր Զոհրապը նկատել է տվել. «Նոր սերունդին գրականությունը ... ամեն ինչ տառապանք է հոն. ամեն ինչ աղաղակ է բողոք: Հայկական ջարդերու ականատես գրականություն է. միտքերը՝ մռայլ, բառերը՝ դաշոյնի պէս փայլատակող. մահահոտ է արիւնաներկ գրականություն հայկական ճակատագրին պէս»¹:

Այս իրողության վերաբերյալ ավելի վաղ՝ 1908-ին, Կահիրեում լույս տեսնող «Լուսաբերում» Վահան Թեքեյանը գրել է. «... Ամբողջ ծովածավալ գրականություն մը, Կովկասէն մինչև արտասահմանի ամենէն հայաբնակ կենդրոն, ծնալ ու սնեցալ արյունի և պղծումներու, ավերակաց և դիակույտերու հոտով»²: Ժողովրդի ճակատագիրը բոլոր ժամանակներում է հայ գրողի համար եղել ու մնացել կարևորագույն թեմա: Սկսած Խորենացուց՝ հայ գրողը ինչ էլ որ գրել է ու պատկերել՝ հարցերի հարցը ժողովուրդն է եղել ու երկրի վիճակը (ինչպէ՞ս չհիշել հայ ժողովրդի մեծ զավակներից մեկի՝ Մարտիրոս Սարյանի մի արտահայտությունը, թե «ինչ էլ, որ նկարում եմ՝ Հայաստան է դուրս գալիս»): Այսպէս հայ երկիրն ու հայ մարդը, նրանց անցյալն ու օրհասական ներկան հայ մտքի մեծերի համար մշտատև ասելիք է եղել, սրտի ցավ ու մտահոգություն: Անգամ այնպիսի գուտ «անձնական լարի» բանաստեղծ, ինչպիսին Մեծարենցն է, իր «Երգ» բանաստեղծության մեջ գրել է.

Քո՛ւյր, մոտեցո՛ւր իմ ձեռքին
Աստվածաբոցն հըրացան,
Զի ամե՛ն բան ինձ կրկին
Կը հիշեցնէ վրե՛ժն արյան³...

Դարեր տևած ասպատակությունները, անհատում հորդաների արշավանքները այդուհանդերձ չունեցան ազգակործան այն հետևանքները, որ ունեցավ հայակույլ եղեռնը: Այն իր հետ բերեց ոչ միայն հողային կորուստներ ու ազգային կազմակերպված կյանքի քայքայում, այլև բարոյական ու ոգեղեն հուսալքում, տևականորեն դատապարտված լինելու մտայնություն: Ընդգրկման ծավալներով ու հետևանքներով իր նախադեպը չունեցող 1915-ի հայոց եղեռնը, ուր գործում էր ոչ միայն թուրքի կիրքը, ինչը սովորական մի բան էր, այլև թուրքի միտքը՝ (ջարդարարը լոկ ամբոխը չէր, այլև ազգային ընտրանին, մտավորական սերուցքը՝ թուրք գրա-

¹ Գր. Զոհրապ, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 2004, էջ 241:

² «Լուսաբեր», Կահիրե, 1908, թիվ 486:

³ Մ. Մեծարենց, Երկեր, Երևան, 1986, էջ 134:

գետը, թուրք բժիշկը, թուրք իրավաբանը, համալսարանականը, պետական գործիչը), է՛լ ավելի մտասնեռեց հայ գրողի ասելիքը դեպի համընդհանուր ժողովրդական ճակատագիրը: Հայ մարդու համար այլևս, Մեծարենցի խոսքերով ասած՝ ամե՛ն, ամե՛ն բան «կը դարձըներ» «գույնն արյան», «հոտն արյան», «համն արյան», «ձայնն արյան»: Եվ բնական է, որ եղեռն տեսած և անգամ այն չտեսած, բայց նրա հետևանքները լիովին ճաշակած ամեն մի հայ գրող անտարբեր չմնաց այդ «սև արևի» (Շ. Շահնուր) նկատմամբ և իր ստեղծագործություններում այս կամ այն խորությամբ անդրադարձավ համայնական կյանքի կործանման պատճառ դարձած եղեռնին:

Ազգային փլուզման, կորուստների ու ցավի արձագանքողներից մեկն էլ դեռևս 1913-ին Երկրից հեռացած Համաստեղը եղավ, ում առաջին գրական փորձերը, որ չափաճո էին, ամենատիպի կերպով անդրադարձնում են հայ արյան ու նախնիների ծանր պատմությունը.

Արի՛ն, արի՛ն թափեցին,
Արիւն արցունք թափեցինք,
Լըճակին մէջն արիւնի
Գիրկ գիրկ աստղեր քաղեցինք:
Երթանք, ընկեր, այգիին
Գինին փրփուր կ'արիւնի.
Երթանք շանթին, վրէժին,
Երթանք ուժին հայրենի⁴:

Նույն շրջանում գրողի առջև հառնում էին մահվան ու սարսափի նաև այլ տեսիլներ (հիշենք 1920-ին նրա գրած և «Փյունիկում» տպագրած «Մահվան տեսիլները»): Հետագայում ստեղծված նրա գրականությունը եկավ լրացնելու արևմտահայության կյանքի, մարած գեղեցկությունների, դրանց հաջորդած աննախադեպ տարագրության, եղեռնի աղետաբեր հետևանքների ու գաղթահայության ծանր վիճակի գեղարվեստական էլ ավելի խորքային պատումը: Առաջին հայացքից թվում է, թե համաստեղյան էջերը կենցաղագրություններ են և կամ քնարականությամբ շաղախված հայրենի բնաշխարհի հուշ-տեսարաններ: Մինչդեռ իրականում դրանք շատ տարողունակ են և մի կողմից բովանդակում են հայ մարդու ազնիվ նվիրումներն ու աշխարհպատկերացումները, որ նրան նախ և առաջ առանձնացնում են այդ նույն հողի վրա ապրող այլազգիների ցածրակենցաղ ու դատապարտելի ապրելաձևից, ինչը հանգում էր թալանի ու բռնի ուժի մշտատև կիրարկումներին, մյուս կողմից՝ դրանք արարման ու աշխատանքի փառաբանման պատկերներ են, որ Համաստեղի խոսքը բարձրացնում են մինչև համամարդկային երազանքների արժևորումները: Մի գրականություն, որ գյուղական արարչական կյանքի իր գրավիչ պատկերումներով վարուժանական ավանդույթների շարունակությունը եղավ: Բայց եթե Համաստեղի մեծ նախորդի երգած գյուղը («Հացին երգը») միտված էր իր ժամանակակիցների մեջ սերմանել աշխատանքի ու խաղաղ կյանքի նկատմամբ սեր ու նվիրում, ապա Համաստեղի նպատակը այլ էր՝ արթուն պահել սերը հայրենի հողի ու եզերքի նկատմամբ: Այլ խոսքով՝ վարուժանական խոսքն ուղղված էր հայ մշակներին, որ

⁴ «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1917, 10-ը նոյեմբերի:

ապրում էին սեփական երկրում, Համաստեղի պատգամն ուղղված էր տարագիր դարձած և օտար երկինքների տակ ծվարած սփյուռքահայությանը: Այդ պատճառով էլ Վարուժանը գրում էր ներկա ժամանակով՝ «Իրիկվան մեջ, գյուղին քով, Կը *մըը-մընջե* գուտն ուռիին տակ շքեղ»⁵, կամ՝ «Տընակին մեջ մըթընշաղ, կըտուրին տակ հայրական, *Ամբարնե ըն են*, շար ի շար, նոր բերքերով ծոցվորած»⁶:

Վարուժանական աշխարհում «Մարդը կ'երթա երգելով» («Հերկեր»), սերմնացանի բուռը «Արտերուն վրա՝ գերդ արշալույս՝ կը բացվի» («Ցան»), մինչդեռ Համաստեղի շարադրանքը ընթանում է անցյալ ժամանակով, քանի որ նա խոսում ու գրում է արդեն անցյալ դարձած կյանքի մասին. «Այն տարին կենդանիներու համաճարակ *կար*» («Միջո»), կամ՝ «Օհան գեղի էն ծերերեն էր» («Էս աշխարհը կվիլի»), կամ «... ես *կհիշեի* Գանձակ Պարսամին դիմագիծը: Անոր դեմքին վրա ալ հով *կար*» («Անձ-րներ») և այլն: Համաստեղյան գրականությունը կատարում է մի կարևոր դեր՝ ընթերցողի մեջ արթնացնում է կարեկցանքի զգացում ու հարազատություն առ տառապած մարդն ու անմեղ գոհը:

Համաստեղն իր պատմվածքների մեծ մասում, իհարկե, պատմում ու ներկայացնում է «իր գյուղին բարությունը»: Հեքիաթ չէր ու հեքիաթ էր այդ աշխարհը, և հայրենի հողը խայտում էր հայ գյուղացու ոտքերի տակ: Շուրջբոլորը «կհորդեր գյուղական կյանքն ու առատությունը», ուր ապրում ու արարում էր հայ մարդը, ինչպես ռենձպար Թորոն, որ ամեն օր հպարտ անցնում էր Չայի կամուրջի վրայով՝ նոր բացված բամբակի ծաղիկը արախչու ծալքերի մեջ դրած. «Թորոն տուն կերթար, բամպակի ծաղիկը իր կնոջ երեսին, աչքերուն կքսեր՝ բամպակը բուսցնող հողին ժպիտով: Երեկոյին ձեթի ճրագին առջև մի քանի գլուխ «Եկեսցե՛» կկարդար ու կպատկեր կնոջ քով, համբուրելու անոր թուշը, բամպակի ծաղիկն արգասավորող հողին պես արգասավորելու վաղվան լծվարը, սերմնացանը, նաճարը, քահանան, մշակը»⁷:

Հայրենի հողի կորուստը հոգևոր Հայաստանի կերպարով փոխարինելու նպատակով թեև Վազգեն Շուշանյանը 20-ական թվականներին պիտի գրեր, թե «Հոն կյանքն իմաստուն էր... Մարդիկ կապրէին իրարու հետ՝ ներդաշնակ ու խաղաղ»⁸, սակայն Համաստեղը բոլորովին էլ այն կարծիքին չէր, թե «այն օրերին»՝ ասել է թե արևմտահայության կյանքում, ամեն ինչ հարթ էր ու չկային մարդկային բարդ հարաբերություններ: Ընդամենը մի քանի էջ կազմող նրա գործերից մեկում՝ «Երնեկ այն օրերուն», գրողը պատկերում է այդ կյանքի նաև ստվերոտ դրսևորումները: Դրկից երկու հարևաններ հավերժական վեճերի ու կռիվների մեջ են, մանր, շատ մանր ու առտնին պատճառներով՝ հավերի, թոռների, ջրատար խողովակի... Չնչին բաների պատճառով այդ կյանքում ծավալվող կռիվների մասին Շահնուրն էլ է գրում իր «Առավոտյան շեփոր», «Մանուկ մը տարեցներու մեջ» և այլ գործերում: Բայց եթե Շահնուրի նպատակն էր ցույց տալ, որ արևմտահայ զանգվածի մի մասը ապրել է մանր ու ճղճիմ մի կյանքով և հեռու է եղել *ազգային կյանքից*, ապա Հա-

⁵ Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1986, էջ 191:

⁶ Նույն տեղում, էջ 199:

⁷ Համաստեղ, Հայաստանի լեռներու արնգահարը, Երևան, 1989, էջ 343 (Համաստեղից կատարված բոլոր մեջբերումները բերված են այս գրքից: Այսուհետ կնշվեն միայն էջերը - Ա. Ա.):

⁸ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1925, Գ տարի, N 12:

մաստեղի ասածը այն է, որ հայ մարդն իր ապրելաձևով հեռու էր *քաղաքականությունից* և զոհ դարձավ մեծ տերությունների խարդավանքներին:

«Երևեկ այն օրերուն» պատմվածքի հերոսները վերոհիշյալ ներամիտփ կյանքով են ապրում մինչև տեղահանության սկսվելը, մինչև տուն ու տեղից բաժանվելը, մինչև ականատես լինելը համագյուղացիների ցիրուցանումին, հայ կանանց հափշտակումներին, մոր ու զավակների բաժանումներին, մինչև... իրենց իսկ աքսորվելը: Ու երբ դժբախտության ճանապարհին պատահականորեն իրար են հանդիպում երկու անհաշտ հարևանները, նրանց մեջ արթնանում է հին օրերի վերհուշը, որ այս անգամ նրանց պատկերվում է որպես երանության ժամանակներ, երբ չկար սպանող ու մահ, երբ կյանքը հարաբերական հանդարտ ընթացքի մեջ էր:

Իր ստեղծագործություններում Համաստեղը ուղղակի կերպով չի խոսում ու գրում, թե ինչ է եղեռնը, ինչպես ընթացավ, նա չի էլ պատկերում սարսափազդու տեսարաններ: (Եվ դա ոչ այն պատճառով, որ դրանք գեղարվեստականացման գրեթե ենթակա չեն: Զե՞ որ արյան, նախճիրի, մահվան տեսարանները դեռ եղեռն չեն ու չեն կարող բացահայտել ողջ ողբերգությունը): Սրան հակառակ, գրողը հաճախ է առաջ քաշում, թվում է, թե արդեն վաղուց իրենց պատասխանները գտած հարցեր՝ ինչ բան է աշխատանքը, ինչ է բարին ու գեղեցիկը, ինչ է նվիրումը..., որ իրենց ամբողջության մեջ ընթերցողին մղում են մի սևեռուն խոհի՝ ի՞նչ եղան այդ ամենը, ինչո՞ւ չկան և ովքե՞ր են մեղավորները: Ընթերցողի մեջ ծնվում է նաև հաջորդ մտածումը. ինչո՞ւ են Համաստեղի հերոսները *չափից դուրս* սիրում հայրենի հողն ու իրենց աշխարհը: Արդյո՞ք այդ ահագնացած սերը կյանքի ավերման ու եղեռնի ժխտումը չէ:

Սպանդի էությունը ներկայացնելու նպատակով Համաստեղը առավելապես կանգ է առնում նրա թողած հետևանքների վրա, երբ դատարկվել ու ամայացել է մի ողջ եզերք և խեղվել է մարդու կյանքը: Այդ գրականությունը հուշում ու ասում է, որ աշխարհում թնաժում է չարը, այն անխուսափելի է դարձել կյանքի բոլոր ոլորտներում ու վերանում է ամեն բան, ինչը արդար էր ու գեղեցիկ:

«Էս աշխարհը կփլի» պատմվածքը յուրահատուկ տեղ է գրավում Համաստեղի գործերի շարքում: Պատմվածքը չի պատկերում բուն եղեռնը և ոչ էլ նրա պատճառած կորուստներն ու սպառնումները: Այստեղ ներկայացվում է այն գերլարված սպասողական մթնոլորտը, որի մեջ ապրում էր արևմտահայությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին, երբ կյանքը դուրս էր գալիս իր բնական հունից, ասել է թե՛ եղեռնի նախօրերը, երբ մի կողմից «գեշ լուրեր» էին լսվում, թե «Ալմանը ֆրենկին կհաղթե», մյուս կողմից արդեն նկատելի էր դառնում, որ փաթթոցավորները շատանում են ու բացահայտ սպառնում՝ թե «մի քանի օր» է մնացել հայության վերջը տալու: Ու մինչև հայ մարդը շենացման աղոթքներն շուրթերին զբաղված էր հերկ ու ցանով՝ ամայացնում են հայրենի դաշտերն ու այգիները, ավերում շեները, նրա աչքերի առաջ փլվում է իր տունը, «մարախներին» նման աշխարհը լցվում է ջարդարարներով. «... դաշտերուն մեջ մարդ չկար», «գրակալը սանդուղներուն վրա» ընկած էր մնացել, քահանայի շուրջատը՝ «ծառին վրա նետված», արտում մնացել էին «խոտ քաղելու մանգաղը, մշակին գլխարկն ու կոշիկները»:

Պատմվածքը ուշագրավ է նաև իր կառուցվածքով. այն իրար հաջորդող դրվագների միջոցով մատնանշում է եղեռնին նախորդած «տրամաբանական» դեպքերը, երբ խաղաղ կյանք են մուտք գործում պատերազմական օրերի տագնապները, հե-

ռուներից լսվող հրանոթների կրակոցները, ապա գյուղ խուժած ժանդարմների վայրագությունները: Պատմվածքի հերոսի՝ Օհանի համար, որ իր կյանքի իմաստը տեսնում էր խաղաղ աշխատանքի մեջ և իր գյուղի դաշտ ու արտը «գոց գիտեր... ինչպես քահանան ավետարանը», որ «բահը ուսին էր», երբ անգամ «գլուխը բարձին դրած կքնանար», եթե խաղաղ օրերին անըմբռնելի էր մնում, թե մարդիկ ինչու են մեղք գործում, ինչու են ծույլ և ինչու են դաշտն ու այգին անմշակ թողնում, ապա գահավեժ դեպքերի ժամանակ նրա նախկին վրդովմունքը վեր է ածվում մարդկային ու ազգային դժբախտության անփարատելի ողբերգության: Նրա աչքերի առջև աքսորվում ու բռնությունների են ենթարկվում հարազատներն ու համագյուղացիները: Նրանք բոլորը «...դաշտերուն, ճամփաներուն վրա դիակներ տեսան ու իրենք ալ դիակներ եղան» (էջ 424):

Իր՝ «Նապաստակի մը օրագիրը» պատմվածքում այս ամենի մասին Համաստեղը գրում է այլաբանորեն: Բանջարանոցի մեջ ազատ ապրող, թռչունների, ծաղիկների ու սեզերի գեղեցկությամբ հիացած, լուսնի ու արևի լույսից, իր իսկ ստվերից զարմանք ապրող, երջանկությամբ ու սիրով լցված նապաստակի կյանքը ընդհատվում է, քանի որ այն վայրով, ուր նա վայելում էր իր կյանքի երջանիկ պահերը, «անցած էր որսորդ մը իր որսկան շուներով» (էջ 76):

Եղեռնը հազար հազարավորների կյանք էր խլել: Իսկ նրանք, ովքեր հրաշքով փրկվել էին մահվան ճիրաններից, հայտնվել էին աշխարհի չորս ծագերում, հսկա քաղաքների հոշոտող խառնարաններում ու հաստոցների մամլիչների առջև:

Հայրենի արտ ու դաշտից վտարված շատերից մեկն էլ Համաստեղի «Զոհը Կար Ամուն էր» պատմվածքի հերոսն է: Նրան տրված չէր հայրենի եզերքում վայելելու իր երջանկությունը: Ավերիչ ալիքը նրան օտար ափեր է նետել, դեմ հանդիման կանգնեցրել մարդակուլ մի անծանոթ իրականության առջև (նույն կացության մեջ է գտնվում նաև «Վարդան» պատմվածքի հերոսը): Նա իր տարագրյալի կյանքի տաղտուկը ջանում է փարատել հայրենի եզերքի ու կենդանական աշխարհի վերհուշներով: Արտաքնապես տգեղ դիմագծերով այդ մարդու սիրտը լեցուն է անցած օրերի պատմություններով, Վանքի ճանապարհի, Սևքարի, Պաղակի ջրերի, բերրի դաշտերի ոսկիացող ցորենների քաղցր հիշատակներով: Նրա հոգում, ինչպես «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» դրամայի հերոս Գրիգորի ունկերում, հար արթուն է հայոց աշխարհի դաշտ ու լեռան հրաշք սրինգի կանչող ձայնը:

Որքան ծավալվում են Կար Ամուի երազանքները, որքան անուշ են հնչում հայրենի տան արձագանքները, այնքան բիրտ ու դաժան է գծագրվում նրա առջև գործարան տանող ճանապարհը, նրա գյուղացու էությանը խորթ աշխատատեղի խառնիճադանջը, ուր անիվավար փոկերը «կթռչեին արագ», փայլուն երկաթե ձողերը «ետ առաջ կերթային ու կհեային վիշապի մը պես» (էջ 128): Նա փորձում է երագով իր կյանքը դարձնել գեղեցիկ ու իմաստալից, բայց պիտի գար այն պահը, երբ, մոռացած երկաթ ու փոկ, բենձպար Սաքոյի հետ խոսքի բռնվելով՝ մոռանալ դառն իրականությունը և ... «Հեղ մըն ալ, հանկարծ ... քը՛րդ, քը՛րդ ... գործավորներն իրար անցան ու գտան մարմնի կտորներ անիվներուն փաթթված» (էջ 128): Զոհը Կար Ամուն է, ում ապրած ազնիվ կյանքն ու երազանքները հանդուրժելի չէին ո՛չ նրան վտարած, ո՛չ էլ ընդունած մարդկանց համար:

Այսպես ամեն մի տարագրի մո՛տ, շա՛տ մոտ են թվում հայրենի լեռներից եկող

սրնգի արբեցնող ձայները, և պատահական չէ, որ իր «Հայաստանի լեռներու սրնգահարը» դրամայում Համաստեղը ասես հանձնարարելով հարցնում էր, թե այդ կախարդական երագների միջից «Ե՞րբ պիտի արթննանք, ա՛խ, ե՞րբ պիտի արթննանք» (էջ 692): Եվ դա «Վարդան» պատմվածքի համանուն հերոսի սահմանափակ նպատակը չէ՝ վերաշինել «իր պապենական ջրաղացը» և «վարպետ ջաղչիպան» դառնալ, այլ ավելի մեծ մի բան, որ Երկրի վերադարձով պիտի ավարտվեր ու հաշտավայրությամբ:

Եղեռնի ակնառու անդրադարձները համաստեղյան գրականության մեջ առավել լազույնս դրսևորվել է «Զրույց շունի մը հետ» պատմվածքում: Կարո Սասունին ուշագրավ մի վկայություն է անում կապված այս պատմվածքի ստեղծագործական պատմության հետ, ըստ որի Համաստեղի հետ բոստոնյան մի հանդիպման ժամանակ գրողը խոստովանել է. «Բանաստեղծություն մը սիրտս կը դրոշէ ... ու անուն մը չեմ կրնար տալ այն նիւթին, որ համերգի մը բազմահնչյուն արձագանգներով կը լեցնէ հոգիս»⁹: Շարունակելով իր խոսքը՝ Սասունին գրում է, որ երբ ինքը ամիսներ հետո վերադարձել է Բոստոն, «Հայրենիքի» խմբագիր Ռուբեն Դարբինյանը իրեն հայտնել է, որ իր ամսագրում տպագրում է Համաստեղից մի պատմվածք, որը «Խորունկ ապրումներու եւ բանաստեղծական թռիչքի ինքնայատուկ ստեղծագործություն է»: Այդ «ծնված տղան» (որակումը Սասունունն է) հենց Համաստեղի հոգին լցրած այն ստեղծագործական երկունքի արդյունքն էր, որ «ցեղին սրտի մորմոքը կ'երգեր եւ շքեղ երագի մը յաղթերգությամբ կը վերջանար»¹⁰:

Պատմվածքի հերոսին բախտակից թափառական կենդանին, որին նա Անտոնիոս անունն է տալիս, յուրովի գրուցակից է դառնում (իրականում հերոսը մենախոսում է)՝ բացահայտելու համար Տեր Էլ Զորի անապատներով հալածորեն քայլած, «Հալեպ, Ալճերի, Մարսելյ ու օր մըն ալ Փարիզի փողոցներուն մեջ» հայտնված հայ գաղթականի կյանքի ու հոգու պատմությունը, ում միակ մտերմիկ իրը «պատեն կախված գանգն» է մնացել, որ նա իր հետ բերել էր շիկացած անապատներից: Պատմվածքում հիշատակվող գանգը ևս իր նախապատմությունն ունի:

«Հայրենիք» օրաթերթի 1965 թ. համարներից մեկում Համաստեղը վկայում է, որ ինքը 1929-ին ճամփորդություն է կատարել դեպի Մերձավոր Արևելք և Լիբանանից մեկնել է Տեր Էլ Զոր ու տեսել իր գրականության մեջ վերակենդանացած տիպերի «հազար հազարով» ոսկորները: «Ավելի մտերմացած» իր ժողովրդի տխրությունների հետ, հայ ողբերգությունը լռելյայն կրելով իր հոգու խորքում՝ մի փոսի միջից նա իր հետ է վերցրել փղոսկրի գույն ստացած մի գանգ, որի հետ «ճամբու ընկեր» ու «մտերիմ» է դարձել. «Եթե միայն գիտնայի անունը այդ գանգին...,- գրում է Համաստեղը,- Իմ յուզուած երեւակայութեանս մէջ անուններ եկան շարքով ու այդ անունները մարմին առին... Ես նոյնիսկ իմացայ անոնց ձայները»¹¹:

Գրողը Մահտեսի Արութի՝ ձայնն էր, որ լսում էր, ում հափշտակված աղջիկների մեջ գեղեցկությունը ծաղիկի պես կաճեր, Մակար վարժապետի՝ նր, ում գրատախտակը լի էր Շիրակացու թվերով, Տեր Թաթիկի՝ նր, ում ձայնի մեջ խունկ կար ու երգում էր հրեշտակի ձայնով, Մարութենց Ատոմի՝ նր, որ թիկնեղ հողագործ էր ու Հա-

⁹ «Բազին» ամսագիր, Բեյրութ, 1966, N1:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1965, 22-ը ապրիլի:

յաստանի հողն էր հերկում, ռանչպար Կարոյի՞նը, որ իր արտին այցելության էր գնացել: Նրանց բոլորի, բոլորի կյանքը խորհրդանշող այդ գանգը գրողի հոգում ապրել ու շնչել է, գրուցել ու Համաստեղին մղել գրելու կյանքի հավաստի հիմքեր պարունակող իր լավագույն գործերից մեկը:

«Զրույց շունի մը հետ» պատմվածքի հերոսը այն հարյուր հազարավորներից մեկն է, որ ականատես է եղել, թե ինչպես բիրերով ու կացիններով զինված մարդակերպ գազանները տներից, ճամփաներից ու դաշտերից խուժել են խաղաղ հայ մարդու վրա ու խոշտանգել նրան:

Պատմվածքի հերոսը անանուն է (պայմանականորեն հեղինակը նրան անվանում է Օվանի տղա), ինչը պատահական չէ և իրենով մարմնավորում է տարագիր դարձած թե՛ ամեն մի առանձին և թե՛ ընդհանրացված հայի վիճակը, որ դատապարտված է «միս մենակության», լքվածության ու մտավոր լլկանքի: Նրա կյանքի հեքիաթն անցել է հայրենի Հողդարում, ուր «սերմ կնետեր», ուր ջերմանում էր շենշող աղջկա սիրով ու շեն տան մասին երագում: Անցնելով պատերազմի մահացով, ապրելով նրա ողջ սարսափները, նրան ավերիչ ալիքը նետել է օտար մի աշխարհ: Նրա նախկին հպարտ հոգուց ոչինչ չի մնացել, բայց անկասելի է դարձել եզերքի կարոտը, արևի ու կյանքի երկրպագությունը:

Նրա մտապատկերներում, ինչպես և Համաստեղի կերտած հայ գյուղացիների մի շարք այլ կերպավորումներում, անընդհատ արթնանում ու մեկը մյուսին են հաջորդում կործանված գյուղի՝ դեպի երկինք պարզված ձեռքերով քահանան, որ հեռացել է եկեղեցուց՝ վառված թողնելով կանթեղը, համագյուղացի Մակարը, որ կիսատ է թողել վարը, Խաթուն մամը, ում այգին «չքրած» է մնացել, վարպետ սերմնացաններն ու սայլագործները, կամրջաշինարարներն ու «դիոլ զարկողները»:

Այդ ամենին խառնվում են անապատներում սփռված հարազատների՝ «սավանի պես ճերմակ» ոսկորների ու ծնողների կմախքների սարսափագրու տեսարանները, օտար փողոցների մեջ թափառող մերկ որբերի թշվառ կացությունը, սևաչա աղջիկների լլկվելը վավաշոտ զինվորների ու ավազակների կողմից, որոնց ականատեսն է դարձել ինքը՝ այս անգամ արդեն քաղաքակիրթ աշխարհում:

Երբեմնի շեն գյուղ ու տեղից հիմա ավերակներ են միայն մնացել, հայ մարդու հեռացումով դատարկվել են գյուղատար ճամփաները, ցամաքել աղբյուրները, սարդոստայններ կախվել փլված եկեղեցու քիվերից, ջնջվել վարժապետի ձեռքով գրված «Արարատը աշխարհի ամենագեղեցիկ լեռն է» նախադասության տառերից շատերը՝ տեղը թողնելով անորոշ մի բան՝ « բա տը շխ բիի ամ նա դեցիկ լեռ »՝ ճիշտ և ճիշտ հայրենի եզերքի նման:

Իսկ ի՞նչ է իր հետ բերում այս ընդարձակ աշխարհում բանտարկյալ դարձած գաղթականին վաղվա օրը: Համաստեղը համոզմունք է հայտնում, որ *վերադարձի հույս*, այն հույսը, որ գրողի շուրթերին ու մտորումներում դառնում է մայր երկրի, արևի ու աշխատանքի գեղեցկություններին ձոնված մրմունջ ու երգ, ուր սովորական չէ ծառը, որ ծաղկում է, թռչունը, որ թռչում է, խոտը, որ ծլում է, սայլը, որ լեցուն է ցորյաններով:

Շա՞տ են հայ գյուղի տեսիլքներով լեցուն համաստեղյան գեղումները: Թերևս այն: Բայց մի՞թե դրանք մարդկային չեն, մարդասիրական, լեցուն նույն մարդ արարածի ու աշխարհի սիրով: Ու մի՞թե վարուժանական երագված գյուղի ու աշխա-

տանքի հավերժական պատկերների շարունակումը չեն դրանք և կամ բալկունցյան հագրոների բաղձանքը՝ այս անգամ սփյուռքյան պայմաններում: Համաստեղը հավատացած էր, որ իր հնչեցրած այդ անմարելի երգը պիտի լսեն «Աշխարհի չորս հովերուն ցրված» ցեղակիցները, նրանց հոգում պիտի արթնանա հայրենի տան կարոտը ու պիտի գան... Պիտի գան հավաքվեն «յոթը վարպետները գյուղին եկեղեցին շինելու համար», պիտի գան կամուրջ շինողները, աղյուս թափողները, գերան տաշողները, որմնադիրները, քարակոփները, վար անողները, սերմ նետողները, հնձվորները, ճամփա շինողները, շարական երգողները, և բանաստեղծները «նարեկյան ներշնչումով» պիտի բանաստեղծեն արարումն ու աշխատանքը: Ու զարհուրելի մարդիկ, այս ամենին ի տես, «այլևս չպիտի սպանեն»:

Համաստեղի պատմվածքներից մեկը կրում է «Անձրևը» վերնագիրը: Կարելի է ասել, որ անձրևը գրողի համար փիլիսոփայական ենթիմաստ է ստանում, այն բարիքի, առատության, հաշտության մարմնավորումն է, որ արգասավորում է հողն ու լվանում մարդկանց չարացած հոգիները: Այդպես համաստեղյան ողջ գրականությունն է մաքրում ընթերցողի ներաշխարհը, նրան ազնվացնում ու կապում հայաշխարհի անանց արժեքներին, հիշեցնում ու ասում, որ *այն ժամանակ* մարդիկ տարբեր էին, հավատ կար, արդար վաստակ կար, կյանքի գեղեցկությունը կար, այն ժամանակ, երբ հայ մարդը վաստակած կանգնած իր հայրենի հողի վրա, արևագալի շարականներ էր երգում ու հպարտ աղոթքի կանգնում:

«Տե՛ր, բարի լույս, արարիչ մարդկանց, ծառոց ու տնկոց: Յորյաններուն առատություն ու արև պարգևես, Տե՛ր, էքիները սֆաթե, կարկուտե, մարախե ու խաշինքները չոռե պահես, Տե՛ր: Աշխարհին խաղաղություն ու թագվորաց հաշտություն» (էջ 408-409):

Այսպես էր ապրում հայ մարդը, և այդ ամենից մնաց արյուն ու աքսոր, ու թեև չեղավ խաղաղություն ու հաշտություն, բայց նրա մեջ չմարեց կատարյալ կյանքի տենչանքը, հայրենի եզերքի կարոտը, վաղվա համախմբումի հավատը: Ու նրա գրողի շուրթերից քանի դեռ «երկնքի ու երկրի դեմ» կախված է այն իմաստուն հեգնանքը, որ մեզ ծանոթ է «Զրույց շունի մը հետ» պատմվածքում պատկերվող անապատների ավազների միջով անցած մարդկային գանգի հայացքից, հայ մարդը հարդիմադարձելու է ամեն մի ավերման ու եղեռնի:

Եղեռնը, այո՛, խաթարեց հայ մարդու՝ շինականի, կրոնավորի, հողագործի, մտավորականի արարչական խաղաղ կյանքը: Այն խաթարեց նաև հայ գրողի ստեղծագործական միտքը, բայց չկասեցրեց: Համաստեղը մեկը եղավ, որ կյանքի նոր ժամանակներում բորբոքեց մեր գրականության մի հատվածի կիսամար կրակը և իր ստեղծագործություններով օգնեց իր ժողովրդին նոր պայմաններում ևս շարունակել կենսասեր մնալ, սիրել աշխարհն ու մարդկանց և լցվել հայությամբ: